

wen. Het normenpatroon dat van de mannen uitging verdwijnt: er is geen reden meer om opofferend, nederig, bescheiden of afhankelijk te zijn. We krijgen het gevoel terug hoe we zouden zijn als we geen vrouwen waren' (156). Van hier is het inderdaad een kleine stap naar de uitspraken van Paarse September 'We geloven niet meer in feministen, die hun heteroseksualiteit niet principieel willen opgeven en daardoor alleen maar subtieler ingepast zullen worden binnen de bestaande onderdrukking van vrouwen' (164). De vraag is echter of het historische gelijk (dat Paarse September van de tijdgenoten kreeg) niet belangrijker is dan het gelijk van de historicus (die de tijdgenoten op logische gronden corrigeert).

Deze vraag brengt mij bij het belangrijkste punt van kritiek op dit boek, dat de wens om te historiseren en het verleden recht te doen — wat de auteur uitstekend lukt waar het haar analyses aangaat van teksten als Joke Smits 'Het onbehagen bij de vrouw' of ervaringsliteratuur als De schaamte voorbij van Anja Meulenbelt — in zekere zin resulteert in een nieuwe hiërarchie van 'ware feministen', waarbij — o gerechtigheid! — de 'gewone briefschrijfster' uit *Sextant* tot koningin van het feministische bewustzijnsbal wordt uitgeroepen. Omdat zij degene was die als eerste een oproep deed aan vrouwen om in de 'ik-vorm' de eigen ervaringen (met liefde en seks) op te schrijven. In het verlengde hiervan ligt de naar mijn smaak iets te zwaar aangezette wens om te 'herschrijven', hetgeen door feministische historici ooit als kritisch instrument werd ingezet maar zo langzamerhand wellicht wat sleets begint te raken. Daarbij leidt het herschrijven van 'grote verhalen' soms tot nieuwe vergezichten, wat niet altijd kan worden gezegd van de (hypercorrecties op de kleine verhalen in eigen kring. In *Het persoonlijke wordt politiek* wordt de (toch al arbitraire) grens tussen geschiedenis en geschiedschrijving, primaire bronnen en secundaire literatuur nogal eens te scherp getrokken. Zo kun je je afvragen of het wel juist is de latere interpretaties van 'het persoonlijke is politiek', door vrouwen als Joke Smit en Mieke Aerts, als geschiedschrijving te behandelen en die te corrigeren. Volgens mij maakten die teksten nog net deel uit van de hier beschreven geschiedenis, zij het dat het hun (politieke) inzet was het feministisch vertoog te veranderen. Hetzelfde geldt mijns inziens voor het werk van Alice Echols, dat getekend is door de wens om de traditionele definitie van politiek voor het feminisme in ere te herstellen. De tegenstelling die zij creëert tussen (essentialistisch) 'cultural feminism' en (constructivistisch) 'political feminism' heeft een vergelijkbaar politieke inzet. Het stempel dat Echols' schematische denken heeft gedrukt op het laatste hoofdstuk waarin op grond van enkele disparate polemieken die soms slechts maar op heel weinig bronnen zijn gebaseerd, ontsiert dan ook het einde van het boek. 'Kulturfeminisme' is in Nederland een weinig tot geen gangbare term geweest en lijkt ook volgens de noten slechts te zijn opgedoken in de (notoire) strijdtteksten van De Bonte Was.

Zoals gezegd lijkt het allemaal al heel ver weg, het is echter nog steeds maar heel kort geleden. Bewonderenswaardig is dan ook de distantie die Costera Meijer als actief betrokkene bij het schrijven van deze studie heeft weten te bewaren, een distantie die het mogelijk heeft gemaakt in de immense hoeveelheid (nog steeds) beschikbaar materiaal (en niet te vergeten: terugsprekende bronnen!) te selecteren. Soms wordt de afstand vergroot door een wat topzware theoretische verklaring aan te dragen, zoals op pagina 250 waar de filosofe Martha Nussbaum even snel opkomt als weer verdwijnt. Maar dat zijn uitzonderingen, het boek is goed en helder geschreven en is rijk aan vele raak gekozen citaten. Door alvast een belangrijk deel in kaart te brengen heeft zij de weg vrijgemaakt voor een verdere verkenning van het historische landschap van het bonte veelkleurige feminisme in de jaren zeventig. Wie volgt?

Mineke Bosch

H. A. V. M. van Stekelenburg, *'Hier is alles vooruitgang'. Landverhuizing van Noord-Brabant*

naar Noord-Amerika, 1880-1940 (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland; Tilburg 1996, Stichting zuidelijk historisch contact, 229 blz., f49,-, ISBN 90 7064 152 6).

In 1991 promoveerde Van Stekelenburg op *Landverhuizing* als regionaal verschijnsel. In dat proefschrift wordt de emigratie van zo'n 3300 voornamelijk katholieke Brabanders in de periode 1820-1880 gedetailleerd besproken en aan de hand van een aantal migratietheorieën geanalyseerd. In het buitengewoon mooi uitgegeven vervolg wordt de periode 1880-1940 belicht waarin ongeveer 5000 Brabanders de oversteek waagden. Zowel in de eerste als in de laatste periode vertrok een veelvoud naar België en vooral naar Duitsland, hetgeen het geringe Brabantse aandeel in de overzeese emigratie relativeert. (Die verhuizing over de landsgrenzen is overigens nader onderzoek waard.) Overzeese emigranten waren vooral afkomstig uit Oost Brabant met als zwaartepunt Uden, en uit de protestantse gebieden van Noordwest Brabant zoals het Land van Heusden en Altena. Boeren en ambachtlieden trokken van het Brabantse platteland naar de katholieke kolonies in Wisconsin en later ook naar de Canadese prairies. Agenten van stoombootmaatschappijen en Canadese spoorwegen moedigden emigratie aan door wervende advertenties, ingezonden brieven en voordrachten waarin gouden bergen beloofd werden. Onder die 'haaien op klompen' zoals de Canadese historicus Herman Ganzevoort ze genoemd heeft, waren ook heel wat met een priesterboordje. De activiteiten van wervingsagenten en het verloop van kolonisatiepogingen worden op basis van nauwgezet onderzoek in Nederlandse, Amerikaanse en Canadese archieven gereconstrueerd. Vooral de kerkelijke archieven leveren menig tekenend detail op over de motieven van priesters om landverhuizers te werven: klanten voor eigen parochie, bonussen van scheepvaart- en spoorwegmaatschappijen, onroerend goedbelangen of familieleden met dergelijke belangen.

Ondanks al die inspanningen vonden de meeste emigranten hun weg op eigen kracht of liever via hun connecties met familieleden en buurtgenoten zodat vooral gerenommeerde bruggehoofden in Wisconsin en elders groeiden. Daar bleef, zij het minder uitgesproken dan in de calvinistische vestigingen, een Nederlands-Vlaams groepsbewustzijn bestaan dat bijvoorbeeld tot uiting komt in schuttersfeesten en banden met de familie in de streek van herkomst. De kerk zorgde ervoor dat de integratie eerder een katholieke dan een etnische stempel droeg.

In het boek is veel documentatie over orden, congregaties, ordegeestelijken, wereldheren, agenten, organisaties en emigrerende families bijeengebracht. Het is een sterk boek wat betreft de case-studies. Wat de grote lijn aangaat, vind ik het een zwak en verbrokkeld boek. De grote lijn wordt overwoerd door de case-studies. Dat hangt deels samen met de bronnen die nu eenmaal meer onthullen over voorlieden en organisaties dan over anonieme emigranten. Ook de keuze van het theoretisch uitgangspunt heeft geleid tot een verbrokkelde compositie. Van Stekelenburg die zich heeft laten leiden door de krakkemikkige sociaal-psychologische emigratietheorie van Ellemers, analyseert het migratieverschijnsel vanuit de begrippen emigratievraag, emigratieaanbod en sociale controle. (Zie vooreen analyse van deze migratietheorie *International Migration*, XVII (1979)iii/iv). In het migratieaanbod worden conditionele en causale factoren die juist voor een afzonderlijk analyse in aanmerking komen, op een hoop gegooid. In verschillende hoofdstukken worden dan ook conditionele factoren zoals informatie, organisatie, overheidsrol en vervoersmogelijkheden als een onontwarbare kluwen besproken. Als een model voor de comparatieve bestudering van landverhuizing als een regionaal verschijnsel kan ik dit boek dus niet aanbevelen, wel als een gedegen gedocumenteerde studie van Brabantse landverhuizers en vooral hun leidlieden van allerlei pluimage.

D. H. de Vries, *Een Amsterdamse koopman in de Molukken 1883-1901*, Ruard Wallis de Vries, ed. (Baarn: Ambo, 1996, 391 blz., f49,50, ISBN 90 263 1365 9).

Een van de verraderlijke kanten van reisliteratuur en brieven is veelal dat de eerste indrukken die de schrijver in een ver land opdoet, minder getuigen van zijn inzicht als wel van zijn vooroordelen. Vaak worden de opvattingen bij een langer verblijf bijgesteld. Als directe bron voor een andere samenleving hebben dit soort opmerkingen dan ook een beperkte waarde. Een illustratie van dit verschijnsel is te vinden in de brieven die Dirk de Vries (1863-1928) aan zijn moeder in Amsterdam schreef tussen 1883 en 1901.

In 1883 vertrok de toen twintigjarige auteur in dienst van de Moluksche Handels-Vennootschap te Amsterdam naar Indië waar hij werd tewerkgesteld op het kantoor in Menado op de noordpunt van Celebes. Hij was hiervoor gevraagd door de directeur van die onderneming, maar Dirks uiteindelijke beslissing om naar de tropen te gaan was sterk bepaald door zijn moeder, een weduwe met een groot gezin. Ondanks een goede middelbare scholing en vier jaar ervaring op verschillende handelskantoren waaronder de makelaardij van zijn halfbroer, was er kennelijk onvoldoende kans op een goede positie. Althans Dirk hoopte met drie jaar tropenervaring meer kans te maken. Financiële overwegingen speelden bovendien een belangrijke rol. Dirk was niet de enige: in de correspondentie is zelfs sprake van vergelijkbare jongelui die op de bonnefooi naar de kolonie afreizen. Uiteindelijk zou Dirk de Vries op twee onderbrekingen na, bijna achttien jaar in Menado doorbrengen en het tot directeur brengen.

De lange reeks van jaren die Dirk in Menado doorbracht maken het mogelijk de veronderstelling in de eerste alinea te toetsen. De schrijver maakte een duidelijke ontwikkeling door. Hij ontwikkelde zich van een zelfingenomen, pedante Amsterdammer, behept met een reeks vooroordelen en in het bezit van sterke stereotypen, tot een goede koopman die had geleerd anderen te aanvaarden. De vele opmerkingen over de 'Moffen', de stereotypen over de Indische samenleving en vooral die over de mestieze meisjes, bieden niets origineels. Zij vertellen meer over de opvattingen die hem thuis waren meegegeven over de vrouw en een beschaafde conversatie, dan dat zij veel zeggen over de kleine groep Europeanen in Menado. In het jaar dat Dirk aankwam waren dat hooguit dertig personen. Een kleine club, die te dicht opeen woonde en door de open voorgalerijen te goed kon waarnemen wat ieder deed om veel geheimen te hebben. De nieuweling werd goed ontvangen maar klaagde aanvankelijk over het gebrek aan belangstelling, soms had hij zelfs het gevoel dat men hem negeerde. Valt dit erg te verwonderen wanneer men Dirks niet malse oordeel leest over deze gemeenschap, die hem soms aanleiding gaf tot veel (leed)vermaak? Na enkele jaren namen de klachten af. Door het vele sociale verkeer kwam toen althans van zijn plannen om flink te sparen niet veel terecht.

Menado dat hij in zijn eerste jaren verfoeide als een 'gat' werd zijn thuis. De waardering voor de plaats hield gelijke tred met Dirks ontwikkeling als steunpilaar van het sociale leven. Van de omgang met de inheemse gemeenschap of de Arabieren en Chinezen met wie hij uitvoerig zaken deed, blijkt zelden iets. Dirk toonde zich een sociaal ondernemer: om het inheemse personeel te binden aan een kokosnotenplantage op een afgelegen eilandje, bouwde hij er een school voor de kinderen en betaalde hij de meester. Dit gebeurde niet alleen uit financieel-economische overwegingen, zijn belangstelling ervoor was oprecht.

Hebben we hier te doen met brieven zoals er vermoedelijk zoveel geschreven zijn? Nee, dat niet. Dirk heeft een goede pen en veel belangstelling voor mensen, zij het dat het voornamelijk de Europese gemeenschap betreft. Dirk nam geen blad voor de mond. De drukkende eenzaamheid in de begintijd als jongste en ongetrouwde Europeaan op een stil handelsplaatsje, zijn gebrek aan ervaring, de andere gewoonten in de gemengd-Europese gemeenschap, verrassende evenementen zoals de komst van een circus, maar ook een duel, de ups en downs van het bedrijf en de moeite die het hem kostte van zijn tractement te leven toen hij zich eenmaal